

УДК 342 : 502

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

INSTITUTIONAL PROVIDING ECOLOGICAL POLICY IN CONDITIONS DECENTRALIZATION

Ірина ШЕВЧЕНКО,
кандидат економічних наук,
Державна установа «Інститут
економіки природокористування та
сталого розвитку Національної
академії наук України», Київ

Irina SHEVCHENKO,
Candidate of Economic Sciences,
Public Institution «Institute of
Environmental Economics and
Sustainable Development of the
National Academy of Sciences of
Ukraine», Kyiv

Проаналізовано інституційне забезпечення екологічної політики в контексті реформи децентралізації. Обґрунтовано основні напрями вдосконалення інституційних засад, сутність і роль прав власності на природні ресурси. Доведено необхідність розмежування відносин прав власності на природні ресурси відповідно до загальноприйнятих вимог світової спільноти з урахуванням низки базових чинників, пов'язаних із гарантуванням якості навколишнього природного середовища, соціальної ефективності природокористування. Проаналізовано нормативно-правову базу сфери децентралізації та виявлено певні прогалини, що необхідно заповнити внесенням змін та доповнень до чинного законодавства. Визначено стратегічні орієнтири децентралізованого розвитку нашої держави. Запропоновано інституційні засади, які забезпечать відкритість і демократичність екологічної політики в умовах реформи децентралізації: інститути, що формують основу для залучення місцевих органів влади й управління до процесу прийняття рішень на загальнонаціональному рівні; організації, спроможні встановити соціальний діалог між представниками державних та місцевих органів, громадськості, зацікавлених осіб безпосередньо на всіх стадіях розробки адміністративних рішень.

Ключові слова: *інституційне забезпечення, екологічна політика, децентралізація, місцеве самоврядування, відносини власності.*

Analyzed the institutional provision ecological policy in the context of decentralization reforms. The substantiated directions for improving the institutional foundations. In this connection determines the essence and role of ownership rights to natural resources. Proved that settlement of ownership relations in natural resources, in accordance with standard the requirements of world community, where the will be counted a range basic factors associated with a quality- assured environment, social efficiency use of natural resources. Analyzed the regulatory framework in the sphere decentralization and identified certain gaps that need to fill introduction of changes and amendments to current legislation. Determined the strategic orientations decentralized development of our country. Proposed institutional principles which will ensure openness and democratic ecological policy conditions decentralization reforms: institutes which provide a basis for attracting local authorities and management in decision making in nationwide level; organizations which can establish social dialogue

between the representatives the state and local bodies public, stakeholders directly to governance at all stages of administrative decisions.

Key words: *institutional providing, ecological policy, decentralization, local government, ownership relations. relations of property*

Постановка проблеми. Обраний Україною курс на побудову децентралізованих відносин між рівнями управління передбачає врахування всіх чинників впливу, особливе місце серед яких належить екологічній політиці. У зв'язку із цим актуалізується проблема ролі інституційних засад екологічної політики в умовах перерозподілу ланок управління.

Інституційне забезпечення екологічної політики є ключовим питанням у процесі формування та реалізації охорони навколишнього природного середовища. Його ефективність обумовлена переважно готовністю відповідних інститутів до сприйняття екологічної політики та інтеграції в інші політики у взаємоузгодженості між усіма рівнями управління.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Незважаючи на актуальність проблеми інституційного забезпечення формування й реалізації екологічної політики в контексті проведення реформи децентралізації в Україні та її розгляд багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями, серед яких: Т. Безверхнюк, І. Бистряков, Б. Буркинський, І. Вахович, З. Герасимчук, В. Голян, Б. Данишин, А. Єрмолаєв, І. Козюра, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Н. Нижник, Д. Норт, Р. Ткачук, В. Химинець, М. Хвесик, Н. Хумарова та інші, вона залишається недостатньо дослідженою. Оскільки вдосконалення інституційного забезпечення є найбільш резонансним питанням сьогодення, то саме це в умовах економічних трансформацій в Україні зумовило мету і зміст дослідження.

Метою дослідження є аналіз інституційного забезпечення екологічної політики в контексті реформи децентралізації та обґрунтування шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Інституційне забезпечення – це сукупність правил, норм і санкцій, у рамках яких укладаються інституціональні угоди, тобто політичні, юридичні й соціальні рамки взаємодій між людьми.

За визначенням відомого економіста, інститут – це правило гри в суспільстві, незалежно від сфери його діяльності [1]. Інститут виконує такі функції, як регулювання поведінки людей для запобігання збиткам чи їх компенсації, мінімізація витрат на домовленості, організація процесу передачі інформації чи навчання.

Концептуально слід чітко відрізнити інститути (правила) від інституційних одиниць (організацій): мета перших – забезпечити умови діяльності, других – за допомогою майстерності та стратегії досягти бажаного результату.

Інституційне забезпечення екологічної політики складається із сукупності основоположних правил та впорядкованого набору інститутів, що встановлюють правила координації державної екологічної політики.

Розрізняють офіційні інститути (державно-владні), що формуються державними органами влади та недержавними галузевими організаціями, рішення яких формалізується в певному документі, обов'язковому до виконання членами організації. До таких належать органи державної влади, місцевого

самоврядування, наукові та освітні заклади, підприємства й підприємці, громадські організації тощо.

Неофіційні інститути (саморегульовані) – це неформалізовані рішення самоврядних організацій (колективів), усні домовленості, спеціалізовані установи з проведення аудиту, розробки норм та нормативів, експертизи, контролю, моніторингу, ліцензування, сертифікації, прогнозування національного розвитку. Ці суб'єкти включаються як розробники та виконавці або здійснюють контролюючі функції у процесі розробки та реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки.

Головним офіційним інститутом, що відповідає за розробку та реалізацію державної екологічної політики, є Міністерство екології та природних ресурсів України. На Державну екологічну інспекцію України покладено функцію контролю за станом екологічної, біологічної та генетичної безпеки, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, за поводженням із пестицидами та агрохімікатами. Державна служба геології та надр України забезпечує реалізацію державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державні агентства лісових та водних ресурсів України повинні забезпечувати реалізацію державної екологічної політики в означених сферах. Державне агентство рибного господарства України здійснює реалізацію державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання й відтворення водних живих ресурсів. Державна служба України з надзвичайних ситуацій повинна займатися питаннями попередження та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного, техногенного та соціального походження. До компетенції Державного агентства енергозбереження та енергоефективності України відносяться питання екологізації енергетики.

До неофіційних інститутів належать громадські організацій та об'єднання природоохоронного спрямування, які займаються експертною та менеджерською роботою у сфері формування державної екологічної політики та прагнуть мати вплив на неї. Серед них найбільш відомі: ВЕГО «МАМА-86», «Екологія – Право – Людина», «Національний екологічний центр України», «Всеукраїнська екологічна ліга», «Жива Планета», «Хортицький Форум», ЕкоКлуб «Зелена Хвиля», «Зелений Фронт» та інші. Всі вони мають значний досвід роботи, упроваджують проекти екологічного напрямку, залучаючи кошти міжнародної допомоги, тобто фактично виконують роль об'єднань, які розробляють і впроваджують певні елементи екологічної політики.

Слід наголосити, що процес формування і розвитку інституціонального забезпечення природоохоронної діяльності почався у 1990-х роках з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Головна мета цього документа – регулювання дій природокористувачів та природозабруднювачів через економічний примус, стимулювання природоохоронної діяльності та концентрація фінансових ресурсів у фондах охорони навколишнього природного середовища.

Інституційне забезпечення екологічної політики має три складові:

- інституційно-організаційну – система організацій (органів влади), які забезпечують формування та реалізацію державної екологічної політики;
- інституційно-правову – система нормативно-правових актів, які регулюють процес здійснення державної екологічної політики;
- інституційно-інформаційну та кадрову – специфічна, повторювана діяльність, здійснювана у процесі підготовки кадрів для забезпечення реалізації державної екологічної політики.

Сьогодні інституційно-правові засади екологічної політики закладено в Конституції України, а основним нормативно-правовим актом її регулювання є Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [2]. Проте якість цих законодавчих актів, організація розробки, прийняття і контролю за їх виконанням залишаються на низькому рівні. Основними проблемами законодавчого забезпечення державної екологічної політики є відсутність належних концептуальних засад в інноваційній законотворчості, неповнота законодавчого поля, часте внесення змін, відсутність системного контролю за виконанням правових актів. Тобто процес правового реформування системи регулювання розвитку екологічної політики досі є достатньо суперечливим і неоднозначним через певні об'єктивні причини, насамперед пов'язані з особливостями економіки України, недостатнім рівнем методологічного забезпечення відповідної підсистеми державного регулювання економіки, а також дією потужних геополітичних факторів. Крім того, слід відзначити консерватизм системи регулювання екологічної політики, що спричинено особливостями попередньої системи управління, в основу якої покладено адміністративно-командний механізм регулювання, та фаховою непередготовленістю, тощо.

Отже, зазначене вище свідчить про необхідність термінового демонтажу правових важелів інституційного забезпечення екологічної політики. Для підвищення ефективності правових інститутів необхідно вирішити насамперед проблему реалізації відносин власності.

Відомо, що право власності на природні об'єкти та їх ресурси – це система правових норм, що закріплюють, регламентують і охороняють відносини власності на природні багатства в державі. Економічні відносини власності являють собою визначену суспільну форму, у межах якої відбувається привласнення людиною або суспільством предметів природи. Тому власність, будучи економічною категорією, розглядається як найбільш ефективний і гарантований засіб реалізації економічних інтересів окремих осіб, їх груп та об'єднань і суспільства в цілому при використанні природних багатств [3, с. 32.] Проте впродовж тривалого періоду на законодавчому рівні не було визначено права власності на природні ресурси та їх структуру. Згідно зі ст. 13 Конституції України, природні ресурси, а саме земля, її надра, атмосферне повітря, водні ресурси та інші, є об'єктами права власності українського народу. Від імені народу право власника реалізують органи державної влади та місцевого самоврядування. Зауважимо, що й дотепер природні ресурси (за винятком земельних) не ідентифіковано як об'єкти власності. Водні й лісові ресурси, а

також ресурси надр визначаються досі як такі, що мають загальнодержавне та місцеве значення.

Урегулювання відносин власності на природні ресурси, відповідно до загальноприйнятих вимог світової спільноти, має враховувати низку базових чинників, пов'язаних із гарантуванням екологічної безпеки природокористування, соціальної ефективності використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища. Необхідно брати до уваги дві основні складові цих відносин. Перша – це правове поле, формуванню якого мають передувати відповідні інституціональні перетворення. Вони складаються із сукупності заходів, які спрямовані на зміну інститутів командно-адміністративної системи. Другою важливою складовою інституціоналізації відносин власності є посилення фінансової самодостатності територіальних громад, яке передбачає чітке визначення функцій щодо розподілу одержуваних від їх використання доходів між центральними, регіональними органами виконавчої влади й місцевого самоврядування [4].

З огляду на сучасні трансформаційні процеси та виклики в нашій державі, які суттєво впливають на розвиток екологічної політики, а саме зміна ролі місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, зростання значення останніх у розробці та впровадженні дієвої екологічної політики, тобто перехід до децентралізації влади, потребують прийняття нових та дієвих інноваційних рішень. Сутність децентралізації полягає в передачі повноважень та відповідальності від центральних до регіональних органів влади та місцевого самоврядування для забезпечення можливості територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення. Необхідними є: децентралізація повноважень на місцевий рівень, реформування в системі управління, застосування інноваційних механізмів та інструментів економічного, екологічного та соціального розвитку на локальному рівні тощо.

Головний нормативно-правовий документ щодо децентралізації – Концепція реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні [5], завдання якої є принципи та етапи реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади, зокрема розподіл повноважень між органами управління за принципом субсидіарності, ліквідація державних адміністрацій, об'єднання територіальних громад тощо. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» [6] повинен надати територіальним громадам правовий інструмент об'єднання своїх ресурсів для вирішення місцевих потреб. Закон України «Про засади державної регіональної політики» [7] визначає пріоритети такої політики, зокрема: стимулювання та підтримка місцевих ініціатив щодо розкриття внутрішнього потенціалу регіону, формування конкурентоспроможності тощо. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [8] установлює порядок об'єднання територіальних громад сіл, селищ і міст. Усі названі нормативно-правові документи мають низку недоліків. Наприклад, однією з проблем є відсутність реальних механізмів забезпечення активної участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, зокрема недосконалість і відсутність дієвих механізмів громадського контролю. Виходячи з норм чинного законодавства

результати більшості форм участі мешканців територіальної громади у здійсненні муніципальної політики мають виключно рекомендаційний характер для місцевої влади.

Кожній конкретній країні, в якій відбувається децентралізація державної влади, властива власна оригінальна модель цього процесу, що враховує історичний досвід і національні традиції. Але існують і загальні властивості децентралізації: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; самостійність органів місцевого самоврядування у фінансовій сфері, фінансова підтримка з боку держави; законодавче врегулювання взаємовідносин у сфері соціального управління [9]. У разі практичного втілення в життя, постійного розвитку і вдосконалення всієї сукупності сутнісних ознак децентралізації забезпечується децентралізоване ухвалення рішень, яке згідно із Всесвітньою декларацією місцевого самоврядування [10] та Європейською хартією місцевого самоврядування [11] зменшує перевантаження центру, покращує й прискорює дії органів управління та утворює нові інститути.

На превеликий жаль, сьогодні у нашій державі є проблема регіональних диспропорцій, зокрема в дохідній базі, що призводять до централізованої концентрації доходів. Саме це негативно позначається на реалізації реформ децентралізації. Тому збільшення повноважень місцевих органів влади забезпечить стимулювання до пошуку додаткових ресурсів і джерел для існування і розвитку, що неминуче приведе до вирівнювання існуючих регіональних диспропорцій. Тому роль органів місцевого самоврядування в управлінні розвитком відіграє важливу роль та передбачає проведення системної роботи щодо створення економічно потужних громад, підвищення конкурентоспроможності місцевої економіки, якості та рівня життя мешканців громади.

Інституційний розвиток місцевого самоврядування пов'язаний зі змінами економічних механізмів його реформування, які потребують ефективного та швидкого вирішення: економічна неспроможність більшості територіальних громад, органів місцевого самоврядування щодо здійснення власних і переданих повноважень; відсутність або недостатність матеріально-фінансових ресурсів у бюджетах розвитку територіальних громад для інвестицій в інфраструктуру, незадовільний стан комунального господарства тощо [12].

Серед стратегічних орієнтирів децентралізованого розвитку необхідно виділити наступні:

- подолання існуючих диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів, обов'язкове вирівнювання виробництва в розрахунку на одну особу;
- підвищення конкурентоспроможності регіонів шляхом розбудови та модернізації інфраструктури відповідних територій за умови фінансування з державних інвестиційних ресурсів;
- забезпечення розвитку на засадах економіки знань, що означає поєднання освітніх послуг, сприяння доступу до інформації та новітніх

комунікаційних технологій, формування регіональної і національної мережі цифрового простору;

- раціональне та повне використання людського потенціалу, забезпечення відповідності між потребою в робочій силі та наявними робочими місцями.

Наприклад, в Індії реалізується державна програма забезпечення робочими місцями мешканців депресивних сільських територій (у сферах збереження водних ресурсів, відтворення родючості сільськогосподарських земель, забезпечення місцевого населення гідними санітарними умовами проживання тощо). У Німеччині проводиться політика поетапного підвищення податків на моторне паливо, нафту та газ. Отримані кошти спрямовуються на зниження виплат приватних і державних підприємств до пенсійного фонду [13].

На нашу думку, децентралізація влади в Україні не повинна бути самоціллю. Головна мета реформування системи екологічної політики – це впровадження заходів щодо підвищення дієвості та реформування місцевого самоврядування, тобто забезпечення на всій території держави комфортного, безпечного життєвого середовища, гарантування людині, незалежно від місця її проживання, доступу до соціальних та публічних послуг.

ВИСНОВКИ

Головна мета реалізації інституційного забезпечення екологічної політики в умовах децентралізації полягає в досягненні стійкості системи або зниженні рівня її невизначеності шляхом запровадження більш стійких і довготривалих механізмів взаємодії між окремими інститутами та структурними елементами системи.

Найважливішими інституційними засадами які забезпечать відкритість і демократичність екологічної політики, визначено:

- інститути, які забезпечують основу для залучення місцевих органів влади й управління до процесу прийняття рішень на загальнонаціональному рівні;
- консультативні інститути з надання послуг аналітичного змісту та для можливості проведення публічних слухань, експертних обговорень, консультацій;
- інститути, що будуть забезпечувати соціальний діалог, оскільки існує потреба в системних послідовних комунікаціях представників державних та місцевих органів, громадськості, зацікавлених осіб безпосередньо на всіх стадіях розробки адміністративних рішень, пов'язаних із розвитком громади.

Таким чином, необхідними передумовами інституційних трансформацій є повнота й узгодженість законодавчої бази, розмежування влади, власності та фінансів. Також достатньо уваги слід приділити дебіюрократизації, пов'язаній зі звуженням адміністративного регулювання і контролю, що супроводжується підвищенням суспільної відповідальності, формуванням громадянсько-правових інститутів і організацій саморегулювання, а також удосконаленням законодавчої бази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Норт Дуглас Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Дуглас ; [пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера]. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
2. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій : [монографія] / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К. : Нічлава, 2006. – 704 с.
4. Рогач С.М. Інституціоналізація відносин власності на природні ресурси аграрної сфери [Електронний ресурс] / С.М. Рогач. – Режим доступу : <http://www.global-national.in.ua/archive/2-2014/189.pdf>.
5. Концепція реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
6. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.
7. Закон України «Про засади державної регіональної політики» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156-viii>.
8. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-viii>.
9. Роман В.І. Моделі децентралізації влади країн Європейського Союзу / В.І. Роман // Демократичне врядування. – 2013. – Вип. 12. – С. 31–42.
10. Всесвітня Декларація місцевого самоврядування // Місьцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1995. – Вип. 1–2(6–7). – С. 65–69.
11. Європейська Хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / [офіц. перекл.]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/varnaly/008.htm>.
12. Інституційний розвиток місцевого самоврядування в умовах державно-управлінських реформ : наук. розроб. / авт. кол. І.В. Козюра, А.О. Краснейчук, Ю.Г. Іванченко [та ін.]. – К. : НАДУ, 2012. – 60 с.
13. Громадська оцінка національної екологічної політики : щоріч. доп. НУО (ЩД НУО) за 2013 рік / за ред. В. Мельничука, М. Рудої, Т. Малькової. – К., 2015. – 60 с.

REFERENCES

1. Nort Duhlas Ynstituty, ynstitutstsyonal'nyye yzmenenyuya y funktsyonyrovanye ekonomyky / Nort Duhlas ; [per. s anhl. A.N. Nesterenko; predysl. y nauch. red. B.Z. Myl'nera]. – M. : Fond ekonomycheskooy knyhu «Nachala», 1997. – 180 s.

2. Zakon Ukrainy «Pro Osnovni zasady (stratehiyu) derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrainy na period do 2020 roku» [Electronic resource] / Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukraine. – Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Pryrodno-resursna sfera Ukrainy: problemy staloho rozvytku ta transformatsiy: [monohrafiya] / pid zah. red. chl.-kor. NAN Ukrainy B.M. Danylyshyna. – K.: Nichlava, 2006. – 704 s.

4. Rohach S.M. Instytutsionalizatsiya vidnosyn vlasnosti na pryrodni resursy ahrarnoyi sfery [Electronic resource] / S.M.Rohach. – Rezhym dostupu: <http://www.global-national.in.ua/archive/2-2014/189.pdf>

5. Kontseptsiya reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya i terytorial'noyi orhanizatsiyi vlady v Ukraini [Electronic resource] / Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukraine. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.

6. Zakon Ukrainy «Pro spivrobitnytstvo terytorial'nykh hromad» [Electronic resource] / Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukraine. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.

7. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoyi rehional'noyi polityky» [Electronic resource] / Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukraine. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156-viii>.

8. Zakon Ukrainy «Pro dobrovil'ne ob'yednannya terytorial'nykh hromad». [Electronic resource] / Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukraine. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/157-viii>.

9. Roman V.I. Modeli detsentralizatsiyi vlady krayin Yevropeys'koho Soyuzu / V.I. Roman // Demokratychnye vryaduvannya. – 2013. – Vyp. 12. – S. 31–42.

10. Vsesvitnya Deklaratsiya mistsevoho samovryaduvannya // Mistseve ta rehional'ne samovryaduvannya v Ukraini. – 1995. – Vyp. 1–2 (6–7). – S. 65–69.

11. Yevropeys'ka Khartiya mistsevoho samovryaduvannya [Electronic resource] / [ofitsiy. perek.]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/book/varnaly/008.htm>.

12. Instytutsiynyy rozvytok mistsevoho samovryaduvannya v umovakh derzhavno-upravlins'kykh reform: nauk. rozrob. / avt. kol. I.V. Kozyura, A.O. Krasneychuk, Yu. H. Ivanchenko [ta in.]. – K.: NADU, 2012. – 60 s.

13. Hromads'ka otsinka natsional'noyi ekolohichnoyi polityky: shchorich. dop. NUO (ShchD NUO) za 2013 rik / za red. V. Mel'nychuka, M. Rudoyi, T. Mal'kovoyi. – K., 2015. – 60 s.